

Qarabağ ədəbi mühitində Füzuli poetik sözünün təzahür şəkilləri (Müştərinin yaradıcılığı əsasında)

Səadət Şıxıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
E-mail: sshikhiyeva@list.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3618-3366>

Annotasiya. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində poetik yeniliklər və divan şeiri ənənəyə bağlılıq baxımından orta əsrlər şeirindən fərqli sima qazanan XIX yüzilliyin ədəbi nümunələrində ən qabarıq təsiri görülmən şair Məhəmməd Füzulidir. Qarabağlı şairlər Füzulinin söz sənətkarlığı, üslubi özəllikləri, dünyabaxışı və s.-ni örnək almaqla ənənə daxilində yeni ənənə yaratmağı bacarmışlar. Bu şairlərin bir çoxu, o cümlədən Müştəri təxəllüslü Ağa Məhəmməd Müctəhidzadə sələfin poetik irsindən əxz etdiklərinə təqlidçisi kimi yanaşmamış, onun sözünü yeni ədəbi düşüncənin formalaşmasında ilhamverici olaraq görmüş və əsasən, ənənənin üzərində fərdi yaradıcılıq örnəklərini ərsəyə gətirə bilmişlər.

XIX yüzillikdə Qarabağ divan ədəbiyyatının nümayəndələri də sələfləri kimi yeri gəldikcə Füzulinin adını müxtəlif poetik məqsədlərin ifadəsində yad etmiş, onun söz sənətindəki yerinə münasibət bildirmişlər.

Füzulinin Qarabağ ədəbi mühitinə təsirinin istiqamətlərini araşdırmamız belə qənaətə gətirdi ki, yenilik axtarışında olan şairlər Füzuli irsindən müxtəlif səviyyələrdə (nəzirə, təxmis, təzmin, iqtibas və s.) istifadə etmişlər.

Füzuli şeirinə müraciət şəkilləri, poetik seçimləri izlədikcə bu ədəbi mühitdə sələfin tək-cə türkcə divanının deyil, “*Leyli və Məcnun*” məsnəvisinin motiv və qəhrəmanları ilə yanaşı, haşiyə şeirlərinin, xüsusilə qəzəl və mürəbbelərinin də təqdir olunduğu və örnək götürüldüyü diqqətimizi çəkdi.

Açar sözlər: Qarabağ, divan ədəbiyyatı, Füzuli, ənənə, yenilik, təxmis, təzmin

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.03.2024; qəbul edilib – 18.03.2024

Forms of Manifestation of Fuzuli's Poetic Word in the Literary Environment of Karabakh (Based on the Works of Mushteri)

Saadat Shikhiyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov of ANAS
E-mail: sshikhiyeva@list.ru

Abstract. The literature of the 19th century, unlike medieval poetry, assumed a distinct form both in terms of poetic innovations and adherence to tradition, thereby occupying a unique place in the history of Azerbaijani literature. Literary works from this period, created in the classical poetic style, particularly highlight the multifaceted influence of the renowned poet Muhammad Fuzuli. The poets of Karabakh, patterning on Fuzuli's mastery of language, his stylistic features, worldview, and other aspects were able to establish a new tradition while building upon the existing one. The literary legacy of most of these poets, including the works of Aga Muhammad Muhtahidzade (Mushteri), is not mere imitation; rather, Fuzuli's legacy became a source of inspiration, contributing to the development of new literary thought and the creation of an example of individual creativity.

In the 19th century, the representatives of Karabakh's classical literature, like their predecessors, invoked Fuzuli's name to express a range of poetic goals, highlighting his significance in the art of poetry.

Our study of Fuzuli's influence on the Karabakh literary environment led to the conclusion that poets seeking innovation utilized Fuzuli's poetic heritage at various levels (such as nazira, tahmis, tazmin, iktibas, and others).

The selection of examples from Fuzuli's poetry demonstrates that in this literary milieu, the poet's Divan in the native language was highly valued, and it was not only the motifs and heroes from his work "Leyli and Majnun" that were emulated, but also its lyrical interludes, including ghazals and murabba.

Keywords: Karabakh, classical literature, Fuzuli, tradition, innovation, takhmis, tazmin

Article history: received – 03. 03.2024; accepted – 18.02.2024

Giriş / Introduction

Poetik yeniliklər və divan şeiri ənənəsinə bağlılıq baxımından fərqli sima qazanan XIX yüzillik ədəbiyyatı, əsasən, Qarabağ, Şirvan, Təbriz, Dərbənd, Gəncə və s. bölgələrdə fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər və onların istiqamətləndirdiyi ədəbi mühitin məhsulu olub, Azərbaycan ədəbi düşüncəsi tarixində fərqli bir mərhələ təşkil edir. Bu dönm ədəbiyyatının Avropa mənşəli cərəyan və janrlara meyilli yenilikçi nümayəndələri daha artıq tədqiqata cəlb olunaraq təqdir olunduğu halda, orta əsrlər divan şeiri ənənəsinə qayıdış, bunun mümkün səbəbləri, ənənəni izləməklə şeir texnikasında edilən çoxsaylı yeniliklər və eksperimental səciyyəli ədəbi formalar ümumilikdə diqqətdən kənarda qalmışdır. Biz burada poetik mirası az öyrənilmiş Müştərinin həcmli divanını əsas götürməklə bu çox geniş mövzunun yalnız bir istiqamətindən – qarabağlı şairlərin Məhəmməd Füzulinin üslubu özəllikləri, ədəbi uğurları və çoxyönlü eşq anlayışından ilhamlanaraq, ənənə çərçivəsində yenilik yaratmaq cəhdlərindən bəhs edəcəyik.

Əsas hissə / Main part

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində Füzulinin adını yad etmələr

İlk olaraq bunu xatırlatmaq istərdik ki, orta çağ türk şeiri tarixinə nəzər saldıqda bu ədəbiyyatda ilk dövrlərdə farsdilli şairlərin örnək alındığını, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Salman Savəci, Kamal Xocəndi və digər söz ustalarının adlarının yad olunmasının bir ənənə şəklini aldığını və çeşidli poetik fiqurların yaradılmasında fikri zəmin təşkil etdiyini görürük. Tədriclə anadilli divan ədəbiyyatında şair olaraq xatırlanan və təqdir olunanlar arasında türk şairləri də yer almağa başlayır, xüsusilə Nəvai və Füzulidən sonra divan şeirinin öncəki ənənəsi davam etməklə yanası, türkcə şeirdə artıq Nəvai və Füzulinin də adları yad olunur. XVII əsr Səfəvi dövrü şairlərindən Məlik bəy Avcı, Zəfər, Şükri, Məczub və digərlərinin Füzulinin adını ehtiramla yad etməsi, onun ədəbi şəxsiyyəti və söz sənətini yüksək dəyərləndirməsi buna örnək olaraq göstərilə bilər [6, s.223]. Məsələn, Məlik bəy Avcı bədii yaradıcılıqda öz yerini müəyyənləşdirərkən yazır:

*Nə Nəvai, nə Füzuli, nə Məlik, nə Adəməm,
Bəndə şahəm Məlik adlu, nə kənitü nə ləqəb. [5, s.268]*

Bu əsrin qələm əhli içərisində Qövsi Təbrizi Füzulinin adını ən çox yad edən şairlərdən biri kimi diqqəti çəkir. Füzuliyə çoxsaylı nəzirələr yazmaqla yanaşı, təzmin şəklində onun beytlərinə istinad edən xələf bununla öz sələfinin şeirlərini əzbər bildiyini və onun sözünə etimadını da nümayiş etdirmiş olur.

Sonrakı yüzillikdə, yəni XVIII əsrdə Azərbaycan divan ədəbiyyatı özünün tənəzzül mərhələsinə girdiyi üçün divan şeiri ənənələri zəiflədi. Odur ki, əldə olan azsaylı divan şeiri nümunələri, hələ ki, bu yüzillikdə Füzulinin adının yad olunub-olunmadığından bəhs etməyə imkan vermir. Bununla belə, məlum divan şeiri nümunələrində, o cümlədən Nəşə Təbrizinin anadilli yaradıcılığında Füzulidən təsirlənmə aşkar görünür [3, s.155].

XIX əsrdə divan şeirinin bir çox ənənəvi özəlliklərə qayıdışı dalğasında Füzulini bir şair və ustad olaraq, təlmihvari xatırlamalar da yenidən şeirə gətirilərək, ədəbi dəb şəklini alır. (Burada məqalə həcmi aşmamaq məqsədilə mövzu yalnız Qarabağ bölgəsində ərsəyə gələn ədəbi nümunələrə istinadən araşdırılacaqdır).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, XIX yüzillikdə Qarabağ divan ədəbiyyatının nümayəndələri də səlflərinin ənənəsini davam etdirərək, yeri gəldikcə Füzulinin adını yad etmiş, onun söz sənətindəki yerinə münasibət bildirmişlər. Mir Həmzə Seyid Nigari, Molla Zeynalabdin Səğəri, Sədi Sani Qarabaği və digərlərinin müxtəlif poetik məqsədlərin ifadəsi üçün Füzulinin adını yad etmə tərzində bir sıra özəllikləri ilə diqqəti çəkir və bu, XIX yüzilliyin ədəbi xüsusiyyətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Mir Həmzə Seyid Nigari özünün könlünü şair Füzulinin təbi, Qarabağ torpağını Bağdadla müqayisə edir:

*Ey könül, təb'i-Füzuli ilə həmkar oldun,
Qarabağ qit'əsini xütteyi-Bağdad etdin. [10, s.327]*

Sədi Sani Qarabaği də mürşidi Seyid Nigari kimi qəzəllərindən birinin son beytində Füzuliyə müraciətlə:

*Gəl, bir dəvə qıl dərdinə sən, ey Füzüli, Sədinin,
Qərq oldu seyli-əşkə, dur, Bağdada bax, Bağdada bax, [7, s. 83]*

– deyərək, aşiq Füzulinin onun dərini anlayıb çarə tapa biləcəyinə inamını ifadə edir. Səğəri də orta çağ divan şeiri ənənəsinə uyğun olaraq, iki şeirin məqtə beytində sələfinin adını yad edir:

*Liitfi-şə'rim lütfdən saldı kəlamın lütfünü,
Ey Füzuli, lütf salmaq Səğəri şanıdadır.* [14, s.152]

*Füzuli lə'lini, ey Səğəri, lə'lə edüb təşbih,
Bədəxşan lə'li lə'li tək, yəqindir, abdar olmaz.* [14, s.163]

Hər iki poetik parça şairin Füzuliyə yazdığı nəzirələrin məqtə beytidir. Ehtimal etmək olar ki, şair bu şəkildə sələfinin adını xatırlatmaqla həm mətnin orijinalının – prototipinin kimə aid olmasını açıqlamaq, həm də özünü ideya oğurluğu ittihamından qorumaq məqsədini izləmişdir.

Füzulinin adını rəğbətlə yad edən şairlərdən biri də Qarabağ ədəbi mühitinin yetirmələrindən olan Mirzə Rəhim Fənadır. “Füzulinin 400 illiyi münasibətilə iftitahi-məclisnamə” adlı qəsidəsində şairi təqdim şəkli və ona aid etdiyi epitetlər onun Füzuli şəxsiyyətinə heyranlığını və yaradıcılığına dərinlən bələd olub yüksək qiymətləndirdiyini göstərir: “*nami-niki zibi-məclis*”, “*zıkrilə bəzmi-arifan dilşadü xəndan*”, “*dudimani-türkdən fərzəndi-fərzani*”, “*ədibü fazilü danavü rəşki-əhli-iğan*”, “*iki aləm sözüün yazmış biri zahir, biri batin*”, “*fəsaḥət bürcünün tabəndə mahi, zib xərgahı*”, “*bələğət övci-ələsində bir mehri-dirəxşan*”, “*ustadi-rövşəndilü həkimi-fazilü kamil*”, “*şəxsi-ruhani*”, “*sahibi-elmi-zışan*”, “*kəmalati-tənü can nöqtəyi-qəlbində pünhan*”, “*lisani-türkü əhya eylə*”yə, “*İsakəramət*”, “*canbəxş*”, “*adınladır bağı-cahanda türklük adabı*” [4, s.386-388].

Fəna öz qəsidəsini aşağıdakı beytlə bitirərək, bu dahi şairin əsərlərinin dünya durduqca var olacağına inamını ifadə edir:

*Füzulinin qalar asarı baqi ta cəhan baqi,
Fəna yoxdur kəmalə hər zaman, hər dövr dövrəndir.* [4, s.389]

Füzulinin ruh halını ifadə şəkildən təsirlənmələr

Məlum olduğu kimi, Füzuli sözünün təsiri yüzillər boyunca onun şeir texnikası və sözlüyündən istifadə səviyyəsində olmuşdur. Amma Qarabağ ədəbi mühitində yetişən şairlərin bir çoxunun küskünlük, həsrət, nısgil və s. kimi bədbin emosiyalar üzərində köklənən ruh halının mənşəyi çox zaman fərdi, bəzən isə siyasi və ya ictimai səciyyəli olsa da, ifadə tərzində Füzulidən təsirlənmə qabarıqdır. Belə bir qənaətə Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Ağa Məhəmməd Müctəhidzadə (Müştəri) və digər şairlərin əsərlərini bu kontekstdə təhlilimiz əsasında gəldik. Ümumiyyətlə, qarabağlı şairlər içərisində nikbin ruhiyyəli şeirləri ifadəyə meyil azlıq təşkil edir və bu da onların yad təsirlərdən qaynaqlanan çeşidli siyasi-ictimai proseslərin şahidi olmanın və ya fərdi həyatlarında yaşanan uğursuzluqların nəticəsi kimi ortaya çıxır.

XIX əsrin sonları – XX yüzilliyin I yarısında yaşayıb-yaradan, divan şeiri tərzində yazdığı əsərlərdə Füzuli ənənəsini davam etdirən şairlərdən biri də Ağa Məhəmməd Müctəhidzadədir. Əsərlərində daha çox Müştəri, ara-sıra Məhəmməd təxəllüsündən istifadə edən şairin adı ədəbiyyatşünaslara daha çox “*Riyazül-aşiqin*” təzkirəsinin müəllifi kimi məlumdur. Füzuliyə “*Ərz*”, “*Qəraz*”, “*Ləfz*”, “*Sübh*”, “*Görgəc*” və s. rədifli şeirləri ilə nəzirə yazan Müştəri sələfinin təkcə şeir texnikası, qafiyə və rədif sistemindən bəhrələnməmiş, eyni zamanda onun əksər şeirlərinin mayasını təşkil edən qəmli ruhiyyə və hüznü də şeirin əsas mövzusunə çevirmişdir:

*Tənə daşıyla, Müştəri, memarı-ruzigar,
Dikdirdi şəhri-Şişədə qəmxanələr bana. [12, s.68]*

Şişənin (Şuşa) digər adı olan Qalanı da nəzərdə tutan şair burada onun üçün qəm evləri (“qəmxanə”) tikildiyini deməklə vətəni ilə bağlı incikliyi və Füzulinin dünyaya qəmli baxışı arasında bir bağ qurur, özünün durumunu, ruh halını sələfinin sözlük və üslubundan istifadə ilə ifadə edir. Müqayisə üçün Füzulinin “*Leyli və Məcnun*”unun lirik haşiyələrindən birində yer alan yaxın məzmunlu beytə nəzər salaq:

*Dil deməkdən kəsilib, tən hərəkətdən, vəh kim;
Künci-qəmxanəyə bir surəti-divar olubam. [9, s.117]*

Araşdırmamız göstərdi ki, qarabağlı şairlər təkcə nəzirə və təxmislərində deyil, orijinal şeirlərində də yeri gəldikcə Füzuli sözündən bəhrələnmişlər. Belə ki, Müştərinin Şişə ilə Füzulinin türkcə divanının sözlüyündə xüsusi çəkisi olan “*cəfa daşı*” və “*mələmət daşı*”nı əlaqələndirməsi bu baxımdan maraq doğurur. Yuxarıdakı beytdə istifadə olunan “*tənə daşı*” da Füzulinin sevimli ifadələrindən olan “*mələmət daşı*”nın sinonimi olması ilə diqqətimizi çəkdi. Müştəri yaxın məzmunu digər bir beytində belə ifadə edir:

*Zibəs ki, Şişədə dili-Müştəri cəfa daşını
Yığıbdı dövrü bərinə, həsarı möhkəm olub. [12, s.78]*

Müştərinin divanı boyunca rast gəldiyimiz Şişənin adının “*könül*” (“*dil*”), “*mirat*” (güzgü), “*sınmaq*” kimi məcazi ifadələrlə, “*cəfa daşı*” və “*tənə daşı*” kimi spesifik metaforik deyimlərlə əlaqəli istifadəsi həm müəllifin küskün ruhi durumuna uyğun gəlir, həm də Füzulinin əsərlərində izini qoymuş ruhiyyəsi ilə həmahənglik yaradır. Bu özəllik təkcə Müştərinin divanında deyil, həmçinin Füzuli tərzinin digər davamçılarının – onun poetik düşüncəsini yeni dövrün ədəbi zövqünə uyğunlaşdırmaqla ifadə edən Zakir, Sədi və digərlərinin əsərlərində də qabarıq görünür. Müştərinin divanında daha çox onun vətəni ilə bağlı narahatlıq və incikliklərinin ifadəsində Füzulinin aşiqanə şeirlərinin sözlüyündən istifadə və bu üsulla öz ruh halını anlatmağa meyillilik özünü göstərir:

*Qarabağ içrə könül qönçəsifət qan olmuş,
Qanə dönmüş necə gör türfə gülüstan olmuş. [12, s.138]*

Füzulinin “*Leyli və Məcnun*”unda Leylinin dilindən deyilir:

*Qönçə kimi yəm məni-pərişan,
Ağzım dutulu, içim dolu qan. [9, s.184]*

Bənzər ovqatları və hüznün dərinliyini Füzuli eşqlə, Müştəri vətən məhəbbəti ilə əlaqəli ifadə edir. Əslində Füzulinin Leylinin dilindən dedikləri də onun həmin an qəhrəmanı ilə xəyalən eyni ovqatı yaşayaraq ifadə etdikləridir. Bu, bir psixoloji-ədəbi məqam kimi nəzərə alındıqda, yenə də həmin ruh halı Füzuliyə, yəni müəllifin özünə aid olmuş olur.

Müştərinin aşağıdakı beytində Şişə və “*səngi-bəla*” arasında qurduğu fikir bağı da eyni tərzdə sələfinin söz-düşüncə dünyasından qaynaqlanır və bu beytdə ruhiyyə və sözlüklə yanaşı, məzmun və üslub yaxınlığı da müşahidə olunur:

*Gər Şişə içrə səngi-məlamət yağsa başımə,
Etməm bu qədər, Müştəri, düşməndən ehtiyat.* [12, s.149]

Tənə və məlamət daşları məcazlarını sıxlıqla istifadə edərək, onları aşiqanə şeirin leksik vahidinə çevirən Füzuli həmin sözlər üzərində müəyyən anlamda müəlliflik hüququ da almış, onlara fərdi ədəbi məcaz statusu qazandırmışdır. Bu mənada həmin məcazlara təsadüf etdikdə ilk fikrə gələn və assosiativ olaraq xatırlanan Füzuli olur. Şairin dayaq sözləri bu məzarlardan təşkil olunan iki beytinə nəzər salaq:

*Gəlmə qəbrim üzrə, ey eşq içrə mən tək olmayan!
Tə'nə daşidir sənə, səngi-məzarımdan saqın!* [8, s.257]

*Deyil bihudə, gər yağsa fələkdən başımə daşlar,
Binasın tişeyi-ahimlə viran etdiyimdəndir.* [8, s.122]

“Könül şüşəsi” ilə Şişə arasında poetik bir əlaqə qurarkən Müştərinin ilham qaynağı və onun vətəninə sevgisini ifadədə yardımına yetişən də sələfinin aşiqanə şeirləridir. Belə ki, Müştərinin:

*Qarabağ içrə qara bağrımı qan etsə rəqib,
Müştəri, tərək edəməm, çün vətənimdir Qarabağ,* [12, s.156]

– misralarında da Füzulinin dillər əzbəri olan:

*Edəmən tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim!* [8, s.234]

– beytinin təsirini görmək mümkündür. Müştərinin sələfinin məqtə beyti “vətənim” sözünün təkrir poetik fiqurunun tətbiqi ilə yazılan qəzəlini seçib Şuşa ilə həmin ifadə arasında fikir körpüsü qurması, Füzulinin sözü ilə öz sözünü əlaqələndirib sələfinin dili ilə Şuşanın vətəni olduğunu təsdiqləməsi ədəbi fənd kimi fərdi bəicimlidir.

Bunu da qeyd etməliyik ki, eyni şeir Müştərinin böyük müasiri, Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mir Həməzə Seyid Nigarinin də diqqətini çəkmişdir. Onun bu qəzələ yazdığı nəzirədə məqtədən öncəki beytdə yar küçəsi (“kuyi-dildar”) və “vətən” məfhumu əlaqələndirilmiş, məcazi vətən anlayışından konkret vətən anlayışına keçid edilmişdir:

*Kuyi-dildar xəyalı bana təsir eyləmiş,
Ağlasam, olmaz əcəb, yada düşübdür vətənim.* [10, s.380]

Təxmis yaradıcılığında prototip seçimi və yol verilən sərbəstliklər

Müştərinin divanında üç təxmis Füzuli qəzəlinin özülü üzərində qurulmuşdur. Bu şeirlərindən ikisində müəllifin sələfinin mətninə müxtəlif səciyyəli müdaxilələr etməsi və ideya istiqamətinin axarını dəyişdirmə cəhdləri diqqətimizi çəkdi. Təxmislərdən birinin bünövrəsində duran qəzəl Füzulinin yuxarıda məqtə beytini verdiyimiz “Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandır bədanim...” misrası ilə başlayan qəzəlidir. Amma xələf orta çağ təxmis ənənəsindən fərqli olaraq, Füzulinin bu qəzəlinin istər mətə, istərsə də məqtə beytində bəzi ifadə və ideya dəyişiklikləri etmişdir. Qəzəlin mətləsinin əvvəlinci ifadələri kiçik ixtisar və əvəzlənmə ilə verilmiş, məqtəsinin son misrasının yerini isə xələfin öz misrası almışdır. Füzuli:

*Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm, kəfənim.* [8, s.234]

Qəzəlin ortadakı bütün beytlərində sələfinin sözünü əslinə uyğun şəkildə verən Müştəri sələfinin mətlə beytini əvvəlini dəyişməklə təqdim edir:

*Tişeyi-naxun ilə Xosrovi-şirindəhənim,
Qoparıldı nə ki, var daği-dili-mümtəhənim,
Gər ləbin dərsə ki, halın necədir, Kuhikənim?
Desənə: “daği-cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm, kəfənim”.* [12, s.302]

Birinci misrada “dırnaq külüngü” (“*tişeyi-naxun*”) ifadəsinin ərsəyə gəlməsi və misranın obrazlılığının əsasında Füzulinin qülub poetik fiqurunun ən mükəmməl örnəklərindən biri olan aşağıdakı mətlə beytinin məzmunu durur:

*Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağilən,
Mən qoparıb salmışam min daği bir dırnağilən.* [8, s.274]

Göründüyü kimi, Müştəri ilk bənddə Nizami və Füzuli sözünü əlaqələndirərək, Füzulinin “*dağ*” anlayışının yaratdığı assosiativlik və məcazi anlam yükünü dəyişir və əvvəlinci misralarda Nizaminin “*dağ*” anlayışı ilə bağlı mövzunu mətnə daxil edir. Beləliklə, Füzulinin mətlə beytindəki cünunluq məfhumu və onun yönləndirdiyi xəyalı Məcnun obrazı öz yerini Nizaminin dağçıpan Fərhad surətinə vermiş olur. Amma Füzulinin mətlə beytində “*cünun*” sözü vasitəsilə stilizə olunmuş obrazı yaradılan və ilk misraların arxasından boylan Məcnun sonda yenidən öz yerini almış olur. Belə ki, Müştəri öncə Nizaminin, daha sonra Füzulinin Fərhad obrazını sadəcə epiteti – Kuhikən (dağçıpan) və müstəqim “*dağ*” məfhumu ilə göz önünə gətirir, daha sonra Füzulinin “*cünunluq daği*” kimi məcazi deyimini saxlamaqla Məcnun surətini canlandırır. Aralıq beyt isə Füzulinin Fərhadan fərqli olaraq, özünün min daği (ifadənin hər iki anlamı eyni zamanda nəzərdə tutulur) dırnağı ilə qoparıb atmasını bildirdiyi yuxarıdakı beytidir. İkinci misrada yer alan “*qoparmaq*” sözünün istifadəsi də Füzulinin həmin beyti ilə əlaqələndirici mövqeyində olub ehtimalımızı təsdiqləyir.

Füzulinin bəhsini etdiyimiz beytinin təsiri Müştərinin təkə təxmisinin ilk bəndində deyil, digər bir qəzəlinin beytində də aşkar görünür:

*Təfaxür eyləmə Fərhad, səyri Kuhkən et
Ki, dağlı sinəsini dağıtdı, tişədir dırnağı.* [12, s.226]

Əslində Müştərinin sözügedən təxmisini yazarkən janrın ənənəsinin çərçivəsindən kənara çıxması onun şeirinin nöqsanı sayıla bilməz. Çünki yeni dövr şeirində ənənəyə yaradıcı və bəzi məqamlarda sərbəst yanaşma ədəbi dəb şəklini almışdı və yenilik axtarışının nəticəsi kimi çevrəsinin insanında maraq doğururdu. Xüsusilə sonuncu misrada yol verilən sərbəstlik şairin öz misralarının ümumi fikri axarının uğurlu yekunu kimi səslənir:

*Müştəri Şişə ara divsifət ağyarın,
Gördü min tənə daşın, çəkdi bəsi azarın,
Açmadı şikvə dilin, söylədi bu əzkarın:
Edəməm tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Nə qədər zülm yetirsə, bana xoşdur vətənim!* [12, s.303]

Göründüyü kimi, Müştəri özünün vətən, Füzulinin yar küçəsi ilə bağlı düşüncələri arasında ədəbi-fikri əlaqə quraraq, sələfinin “vətən” anlayışının dünyəvi məna tutumu və hədudlarını genişləndirir, nümunə şeirin son misrasının ideya istiqamətini ictimai məzmun yükləməklə dəyişir. Qeyd etməliyik ki, bəhsini etdiyimiz qəzəlin son misrası xələfə əslinə uyğun şəkildə məlum olmuşdur. Bunu həm yuxarıda nümunələrini verdiyimiz təxmisin son bəndində, həm də artıq öncə xatırladığımız “Qarabağ” rədifli şeirin məqtəsində yer alan “vətənim” ifadəsinin istifadəsi dolayısı ilə təsdiqləyir.

Yuxarıdakı nümunələrdən də göründüyü kimi, Müştəri Füzulinin sözünə “vird” və “zıkr” (“əzkar”) kimi istinad edərək, ustadının statusu və sözünə rəğbətini və onu yüksək dəyərləndirdiyini bu kimi spesifik kəlmələrlə də ifadə edir. Yeri gəlmişkən, şair öz sözünə də bəzən “övrə” (“virdlər”) – deyərək istinad edir. [12, s.307].

Füzulinin:

*Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbiyə əl urma,
Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma, [8, s.302]*

– mətləli qəzəlini təxmis edən Müştəri bu şeirdə də müəyyən sərbəstliklərə yol vermiş, sələfinin bəzi misralarını dəyişməklə istifadə etmişdir:

*Riwayi zahidə söylə, dila, çox kəndini yorma,
Salıb təhtül-hənək, məzlum əvamül-ünnasə tor qurma,
Çü şeytan əhli-xüldü aldadıb neyrənə yandırma,
Könül, ta var əlində camı-mey, təsbiyə əl urma,
Namaz əhlinə uyma, onlar ilə oturma, durma. [12, s.303]*

Çox güman ki, Füzulinin fərqli düşüncələrə yönləndirə bilən mətlə beytində “səccadəyə basma ayaq” çağırışının oxucular tərəfindən anlaşılmayıb ittihamlara yol açma biləcəyindən ehtiyat edən Müştəri misranın birinci hissəsinə redaktə xarakterli düzəliş etmiş, “ayaq” sözünün digər bir anlamı olan qədəhi şeirə gətirməklə misranın davamı və beytin tamamına aid olan məntiqli bir səbəb göstərmişdir. Niyə təsbehə əl vurulmamalı və namaz əhli ilə oturub-durulmamalıdır, sualına cavab olaraq, şair “əgər əlində şərab qədəhi varsa...” kimi bir açıqlama vermişdir. Göründüyü kimi, Müştəri öncəki nümunədə bəhsini etdiyimiz “dağ”, son nümunədəki “ayaq” sözünün çoxanamlılığından istifadə ilə sələfinin fikir dünyasından əxz etdiklərinə yaradıcı yanaşmış, mövzunun çərçivəsini öz fərqli və fərdi yozumları ilə genişləndirərək, prototipdən bəhrələnmələrinə yeni anlam çalarları qazandırmışdır.

Nəhayət, Müştəri Füzulinin “Dust bipərvə, fələk birəhm, dövrən bisükun // Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale' zəbun” [8, s.261] mətlə beyti ilə başlayan qəzəli əsasında yazdığı üçüncü təxmisində [12, s.310-312] misraların sözlüyünü, əsasən, olduğu kimi saxlamışdır və sadəcə ilk beytdə “dust” sözü “yar” sözü ilə əvəz edilmişdir. Bunu da qeyd etməliyik ki, hər üç şeir təxmis qəlibində yazılsa da, Müştərinin divanında ilk iki şeir “müxəmməslər”, sonuncu şeir isə “təxmislər” başlığı altında verilmişdir.

Təzmin sənətinin tətbiqi və iqtibaslar

Müştərinin Füzuli irsinə təsadüfən-təsadüfə müraciət etmədiyini, sələfin bir çox beyt və misralarının xələfin hafizəsində silinməz iz buraxdığını və bədii təxəyyülünün leksik-poetik fondunun işlək sözlüyü içərisində önəmli yeri olduğunu təzmin və iqtibasların istifadəsində də görə bilərik.

Xələfin:

*Həmişə Müştəri bu misrayı viridi zəban etmiş:
Qəmindən dərdə düşdüm, qəmküsarım, gəlmədi, neylim?* [12, s.179]

– misralarında Füzulinin bir mürəbbesinin təsirini görmək mümkündür. Həmin şeirin ilk bəndinə nəzər salaq:

*Pərişan halın oldum, sormadın hali-pərişanım,
Qəmindən dərdə düşdüm, qılmanın tədbiri-dərmanım,
Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım!
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!* [8, s.367]

Müştərinin yuxarıdakı məqtə beytindən öncəki misrada da Füzulinin tənsikus-sifat (sifətlərin sadalanması) üzərində qurulan mütəkərrir misrasının üslubi özəlliyinin təsirini görmək mümkündür:

*Sipahi-qəm könül mülkünü viran eylədi yeksər,
Nigarım, şəhsuvarım, tacdarım gəlmədi, neylim?* [12, s.179]

Sələfin bədii mətnindən bu tərzdə fraqmentar iqtibas sıxlıqla təsadüf olunan ədəbi təzahürlərdən deyildir. Adətən, orta çağ şeirində bu kimi qısa sitat gətirmələr sonuncu səmavi kitab olan Qurandan və hədislərdən edilirdi və bu, İslami Şərq şeirində geniş yayılmış ədəbi sənətlərdən idi. İqtibas və təlmih poetik fiqurlarının rəngarəng və çoxçeşidli örnəklərini yaradan bu kimi sitat gətirmələr ilə ədəbi mətnə edilən istinadların funksiyası da fərqlidir. Füzulinin ədəbi irsindən bu tərzdə fraqmentləri sitat gətirmələr, çox güman ki, həmin parçaların dillər əzbəri olmasından qaynaqlanır və bu üslub yeni dövrdə ədəbi mətnədən istifadənin şəkli rəngarəngliyinin yaranmasında Füzuli sözünün açdığı yeni biçimli ifadə imkanlarını nümayiş etdirir.

Müştəri “*Əzizim, Yusifim, Misrim, məlahət içrə sultanım*” [12, s.356-357] mütəkərrir misrası ilə yazdığı mürəbbə şeirində Nəsimi və Füzulinin üslubunu izləyərək, hər ikisinin ənənəsini yaşadır. Misranın əvvəlinci üç sözü bu poetik formanın ana dilimizdə ilk uğurlu örnəklərini yaradan Nəsiminin bir çox nəzirəyə örnək olan “*Yusifim, Misrim, Əzizim, dövlətim, başım tacı // Şəkkərü qəndü nabatım, türkü tatarım mənəm*” [13, s.148] mətlə beytindən iqtibasdır. Misranın ikinci qismi Füzulinin “*Ol pəriyəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır*” [8, s.144] misrası ilə səsləşir. Bu mürəbbənin sözlüyündə isə daha çox Füzulidən təsirlənmələr mövcuddur: “*beytül-həzən*” (Füzuli: “*Daş dələr ahım oxu şəhdi-ləbin şövqindən // Nola zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənəm*” [8, s.234], “*quru cismim*” (Füzuli: “*Ney kimi, hər dəm ki, bəzmi-vəslini yad eylərəm // Ta nəfəs vardır quru cismimdə, fəryad eylərəm*” [8, s.245], “*bəndü bənd*” (Füzuli: “*Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd // Nalə tərkini qılmazam, ney tək kəsilsəm bənd-bənd*” [8, s.112], “*çıxar canım*” (Füzuli: “*Ayinə sevər candan rüxsareyi-cananı // Bir gəyətə yetmiş ki, ayrılsa, çıxar canı*” [8, s.336], “*can rıştəsi*” (Füzuli: “*Ün verir can rıştəsi, xəmə qamətimdən çəksəm ah // Yel dəgib çəng üstidə, avazə gəlmiş tar tək*” [8, s.213] və s.

Qeyd etməliyik ki, Müştəri daha çox Füzulidən bəhrələnsə də, digər sələflərinə də bənzər şəkildə müraciət edərək, onların misralarından yaradıcı faydalanmışdır:

*Qövsü sözüylə Müştəri, xətm-i kəlam qıl,
“Ey Məşhədi-qəribi-Xorasan, hərəy, hay”. [12, s.230]*

Müştəri Ağabəyim ağanı “*banuyi-vətən*” istiarəsi ilə yad edərək onun bayatısının məzmununu əruzə uyğunlaşdırmaqla vermişdir:

*Gör nə şahbəyt demiş qəsrində banuyi-vətən,
“Rey behişt olsa, çıxarmam səni yaddan, Qarabağ”.* [12, s. 275]

Ağabəyim ağanın məşhur bayatısında deyilir:

*Mən aşiqəm, Qarabağ,
Qara salxım, qara bağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmır Qarabağ.* [1, s.21]

Qarabağlı şairlərdən Asif Ləmbəraninin “*Keçsinmi?*” rədifli müxəmməsində iqtibas səciyyəli “*Nə dersən, ruzigarım beylə hər gün tar keçsinmi?*” misrası Füzulinin yuxarıda bəhsini etdiyimiz mürəbbesindən alınmadır. (Füzuli: “*Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım!*” [8, s.367]

Füzulidən təzmin səciyyəli bu misra həm də şeirin bəndlərini əlaqəndirmədə istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, eyni üslubda şeirə XVIII yüzilliyin şairlərindən olan Məhcur Şirvaninin əsərləri arasında da rast gəlinir: hər bəndi 11 misradan ibarət 12 bəndli şeirin ilk bəndinin bütün misraları ardıcılıqla növbəti bəndlərin sonunda eynilə təkrarlanır [2, s.180]. Məhcur Şirvani şeirində olduğu kimi, Asif Ləmbəraninin də birinci bəndinin hər misrası ardıcılıqla növbəti bəndin sonunda təkrar edilmişdir: beş bəndli müxəmməsin birinci bəndinin birinci misrası həm də ikinci bəndin beşinci misrası olaraq verilmiş və bu nizam sonadək gözlənilmişdir. Füzulinin mürəbbesindən götürülən misra da birinci bəndin ikinci və üçüncü bəndin sonuncu misrası kimi istifadə olunmuşdur. Nəticə etibarilə, şair əsər boyunca sələfi Füzuli və özündən təzmin səciyyəli misraları təkrar etməklə şeirinə fərqli kompozisiya verə bilmişdir [11, s.45].

Füzulinin bir sıra qəzəllərinin struktur özəlliklərindən bu ədəbi mühitin şairləri başqa janrlarda yazdıqları şeirlərində də istifadə etmişlər. Məsələn, şairin “*Leyli və Məcnun*”-unun haşiyə qəzəllərindən biri olan “*Nədir?*” rədifli şeirinin ənənəsini mürəbbə janrında qələmə aldığı əsəri ilə izləyən Şaki Abdali bəzi qəfiyə sözlərini sələfinin qəzəlindən seçmişdir: “*dünya*”, “*qovğa*”, “*dünyavü mafihə*” [11, s.196-197]. Xələf öz növhəsinin rədif və qəfiyə sözlərini də Füzulinin eyni qəzəlindən götürərək istifadə etmişdir: “*qovğa*”, “*dünyavü mafihə*”, “*istiğna*”, “*dünya*” [11, s.198-199].

Nəticə / Conclusion

Sonra bunu da qeyd etməliyik ki, bu dövr Qarabağ ədəbiyyatının ayrı-ayrı şairlərinin yaradıcılığını araşdıran tədqiqatçılar Füzulinin təsiri və bu bəhrələnmənin xarakteri barədə çox zaman ümumi məlumat vermiş, təqlidçiliyin olmadığını da yığcam qeydlərlə nəzərə çatdırmışlar. Amma Füzulinin Qarabağ ədəbi mühitinə təsirinin istiqamətlərini araşdırmamız bu təsirlənmənin çox yönlü olduğunu göstərdi və belə bir qənaətə gətirdi ki, yenilik axtarışında olan şairlər orijinal əsərlər yaratmaqla yanaşı, Füzuli irsindən müxtəlif səviyyələrdə yaradıcı istifadə etmişlər:

- sələfin rədif və qəfiyə sistemini izləməklə yazılan eyni janrlı əsərlər - nəzirələr;
- Füzulinin sələflərinə yazdığı nəzirələrə nəzirələr, məsələn, “*Oynar*”, “*Görgəc*” və s.;
- şairin bir sıra qəzəllərini ənənəvi biçimli beşləmə – təxmislər (Seyid Nigari, Sədi Sani, Növrəs, Müştəri və s.);
- ayrı-ayrı beyt və ya misralarının sitat səciyyəli istifadəsi – təzmin sənəti;

- ayrı-ayrı düşüncələrini əxz edərək, özünüküləşdirməklə istifadə – həll poetik fiquru;
 - ayrı-ayrı ifadələrinin sitat xarakterli istifadəsi – iqtibas poetik fiquru;
 - şairin ruh halı ilə həmahənglik təşkil edən şeirlər;
 - Füzulinin poetik ifadəsinin sələfləri – Nizami, Nəsimi, Nəvai və digərlərinin düşüncəsi ilə sinkretik təqdim;
 - Füzulinin düşüncə tərzı və üslubı özəlliklərini qorumaqla yolunu izləmək;
 - Sələfin ideyalarının özülü üzərində fərqli məzmunlu mətnin qurulması.
- (Amma “*Molla Nəsrəddin*” çilərdən fərqli olaraq, bu dönəm şeirində Füzuli irsini parodik təqlidə rast gəlmədik).
- Füzuli şeirinə müraciət şəkilləri, poetik seçimləri izlədikcə, bu ədəbi mühitdə sələfin tək cə türkcə divanının deyil, “*Leyli və Məcnun*” məsnəvisinin motiv və qəhrəmanları ilə yanaşı, haşiyə şeirlərinin, xüsusilə qəzəl və mürəbbelərinin də təqdir olunduğu və örnək götürüldüyü diqqətimizi çəkdi.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan aşiq və şair qadınları. Toplayıb tərtib edən: Ə.Cəfərzadə. Bakı: Gənclik, 1974.
2. Dadaşzadə, A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası, Bakı: Elm, 1980.
3. Hüseyni, M. Ədəbiyyat tariximizdən səhifələr. Bakı: Nurlan, 2004.
4. XIX əsr Qarabağ şeiri antologiyası. Tərtib edən: R.Kərimov, Bakı: SkyE, 2024.
5. XVII əsr Azərbaycan lirikası (antologiya). Tərtibçilər: P.Kərimov və. M.Hüseyni. Bakı: Nurlan, 2008.
6. Kərimov, P. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 2011.
7. Kərimov, R., Vəliyeva İ. Sədi Sani Qarabağının həyat və yaradıcılığı. Sədi Sani Qarabağı. Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
8. Məhəmməd, F. Əsərləri. I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1958.
9. Məhəmməd, F. Əsərləri. II c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1958.
10. Mir Həməzə Seyyid Nigari. Divan. Hazırlayan: N.Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
11. Müctəhidzadə, Məhəmməd ağa. Riyazül-əşiqin. Bakı: Elm, 2022.
12. Müştəri [Müctəhidzadə], Məhəmməd ağa. Əsərləri. Tərtib edən: R.Kərimov. Bakı: Elm və təhsil, 2021.
13. Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Araslı. Bakı: Azərnəşr, 1973.
14. Sağəri, Qarabağı. Divan (Həyatü məmat). Nəşrə hazırlayan: G.Əmirəhmədova. Bakı: Nurlan, 2006.

Формы проявления поэтического слова Физули в литературной среде Карабаха (на основе творчества Муштери)

Саадат Шихиева

Доктор философии по филологии, доцент

Институт востоковедения имени З.М.Бунятова НАНА

E-mail: sshikhiyeva@list.ru

Резюме. Литература XIX века, в отличие от средневековой поэзии, приобрела иной облик как с точки зрения поэтических новаций, так и в плане приверженности традициям, и занимает особое место в истории азербайджанской литературы. В литературных образцах

данного периода, созданных в стиле классической поэзии особо заметно многостороннее влияние выдающегося поэта Мухаммеда Физули. Поэты Карабаха, опираясь на мастерство слова Физули, его стилистические особенности, мироощущение, смогли создать новую традицию на основе существующей. Литературное наследие большинства этих поэтов, в том числе творчество Ага Мухаммеда Мюдждахидзаде (Муштери), не представляет собой подражание; наследие Физули стало для них источником вдохновения, способствовавшим формированию новой литературной мысли и созданию примера индивидуального творчества. В XIX веке представители карабахской классической литературы, как и их предшественники, упоминали имя Физули в выражении различных поэтических целей и подчеркивали его место в искусстве слова.

Исследование автором влияния Физули на Карабахскую литературную среду пришло к выводу, что поэты, стремящиеся к новшествам, использовали поэтическое наследие Физули на различных уровнях (назира, тахмис, тазмин, иктибас и другие). Выбор образцов из поэзии Физули указывает на то, что в данной литературной среде особенно ценился Диван поэта на родном языке и для подражания использовались не только мотивы и герои произведения "Лейли и Меджнун", а также его лирические вставки, такие как газели и мурабба.

Ключевые слова: Карабах, диванная литература, Физули, традиция, новшества, тахмис, тазмин